

Олег Панкевич

кандидат юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
Львівської лабораторії прав людини і громадянина
Науково-дослідного інституту державного будівництва
та місцевого самоврядування НАПрН України,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
(Львів, Україна)
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6636-1330>
Researcher ID: <http://www.researcherid.com/rid/E-4713-2016>
pankevych9@gmail.com

УДК 340.12+342.7

КОНЦЕПТ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН

АНОТАЦІЯ. Усталене розуміння поняття “народовладдя” як належності всієї повноти влади в межах території держави народів нині вже вимагає, як видається, врахування викликів глобалізації та масової міграції. Глобалізація, яка сприяє розмиванню етнокультурної ідентичності, загалом не знищує етнічного чинника, не спричиняє повної уніфікації соціокультурної сфери. Одним із перспективних варіантів забезпечення міжкультурного діалогу, вирішення правових протиріч та досягнення взаєморозуміння в умовах подекуди вимушеного співіснування носіїв різноманітних етнокультурних ментальностей, є ідея та політико-правова концепція мультикультуралізму.

Метою статті є філософсько-правовий і загальнотеоретичний аналіз природи та різновидів мультикультуралізму кризь призму проблеми забезпечення прав національних меншин.

Важливим практичним моментом є загальна спрямованість комунітаризму на захист прав етнічних, конфесійних та інших меншин, що до певної міри зближує комунітаризм із мультикультуралізмом. Водночас еволюція позиції частини лібералів від неприйняття до схвалення правової політики мультикультуралізму є результатом впливу комунітарної парадигми та наочним доказом синтезу й конвергенції обох філософських напрямів і появи нового концептуально модифікованого політико-правового “гібриду” – ліберального комунітаризму.

Наголошено на тому, що за аналогією із “сімейством лібералізмів” можна вести мову про “сімейство мультикультуралізмів”, маючи на увазі неможливість (а ймовірно, й недоцільність) створення єдиної для всього глобального соціуму концепції мультикультуралізму. Як діахронно, так і географічно соціальні відмінності можуть бути дуже суттєвими. Мультикультуралізм як політико-правова концепція і як правова політика може бути ефективним лише щодо конкретної держави в конкретно-історичних умовах. У зв'язку з цим надзвичайно важливим є питання щодо вибору тієї чи іншої моделі, або ж навіть унікального локального варіанта мультикультуралізму.

Поняття мультикультуралізму не може використовуватися для опису емпіричної соціальної реальності відокремлено від нормативного підходу. Розрізнення

дескриптивного/нормативного у мультикультуралізмі є вираженням класичної дихотомії суцього/належного, яка є однією з базових категоріальних пар для філософії права та моралі. Схематично аналізовану категорію можна означити 1) як ідею (належне, повинне) і 2) як втілення цієї ідеї (сущє). Отже, є ідея “мультикультуралізму” і, відповідно, є соціальна реальність, яка до певної міри є втіленням цієї ідеї в життя. Під таким кутом зору про дескриптивний підхід варто говорити лише у контексті втілення нормативного підходу, але жодним чином не окремо чи навіть у сукупності з останнім. Зі свого боку необхідність уваги до нормативних аспектів мультикультуралізму, до “правового мультикультуралізму” викликає потребу спеціальних досліджень у межах правничих дисциплін, насамперед – філософії права.

Ключові слова: мультикультуралізм; права меншин; лібералізм; комунітаризм; ліберальний комунітаризм.

Одним із фундаментальних політико-правових принципів організації та функціонування сучасних демократичних держав є положення, проголошене у п. 3 ст. 21 Загальної декларації прав людини 1948 р. (далі – Декларація): ‘Воля народу (*the will of the people*) повинна бути основою влади уряду’¹. Очевидно, що це положення є визначальним, центральним у концепції народовладдя, яка за своїм змістом є надзвичайно багатаспектною та багатогранною. Зокрема, як слушно зазначає О. Петришин:

Юридична проблематика демократії охоплює також питання законодавчого регулювання підпорядкованості меншості більшості та реалізації прав меншості, організації і функціонування органів державної влади на демократичних засадах, забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина, гарантування незалежності суду².

Водночас усталене і таке звичне розуміння поняття “народовладдя” як ‘належності усієї повноти влади в межах території держави народові <...>’³ нині вже вимагає, як видається, врахування викликів глобалізації та масової міграції.

¹ Universal Declaration of Human Rights 1948 <<https://www.un.org/en/universal-declaration-human-rights/index.html>> (accessed: 04.06.2019).

² О. Петришин, ‘Народовладдя як фундамент демократичної, правової, соціальної держави’ (2009) 4 Вісник Академії правових наук України 28.

³ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) частини дев’ятої статті 61, частини третьої статті 105 Закону України ‘Про вибори народних депутатів України’, пункту 3 розділу II ‘Прикінцеві та перехідні положення’ Закону України ‘Про внесення змін до Закону України ‘Про вибори народних депутатів України’” щодо виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку партії у багатомандатному окрузі” (справа про виключення кандидатів у народні депутати України з виборчого списку політичної партії) від 21 грудня 2017 р. № 3-р/2017 <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-17>> (дата звернення: 02.07.2019).

Із кожним днем метафоричний “Великий китайський мур” між різними державами та різними культурами продовжує руйнуватися дедалі швидше. У далекій перспективі, гадаємо, глобалізаційні процеси такі призведуть до створення нерозділеного кордонами та іншими штучними перешкодами, єдиного і цілісного “мегасупільства”, ім’я якого – людство. Проте, станом на сьогодні, дозволимо собі констатувати, що глобалізація, яка за певних обставин і до певної міри може сприяти деякому розмиванню етнокультурної ідентичності, загалом не знищує етнічного чинника, не спричиняє повної уніфікації соціокультурної сфери. Ба більше, оскільки нині до широко визнаних основних колективних прав належить право різних спільнот на захист своєї ідентичності, однією з актуальних тем загальнотеоретичної юриспруденції є проблематика ідентичності як одного з системоутворюючих елементів людських колективних прав. Особливо цікавим цей аспект є для дослідження політико-правових і філософсько-правових проблем на матеріалі мультикультурних суспільств Західного світу, де внаслідок процесів імміграції під час зустрічі різних культур відбувається зіткнення двох систем цінностей: західної, що виходить із концепту людини як індивіда, і східної, що розглядає людину передовсім як складову великої родини.

Архетип “свої – чужі”, що був, як прийнято вважати, одним із визначальних у системі традиційної регуляції, продовжує функціонувати і в наш час, у постмодерну добу. Згідно зі звітом Програми розвитку Організації Об’єднаних Націй (PNUD) близько мільярда осіб, тобто кожен сьомий житель Землі, належить до групи, що в тій чи іншій формі є жертвою “виключення” за етнічною, расовою, релігійною або, більш широко, “культурною” ознакою⁴.

Усе це спричиняє закономірне посилення інтересу до концепцій, які могли б бути покладені в основу практичних рішень щодо уможливлення ‘повної свободи для всіх особистостей, усіх суспільств стосовно способу життя, самовираження, що забезпечує свободу їхнім особистим рисам у контексті поваги до інших’⁵. Одним із можливих перспективних варіантів забезпечення міжкультурного діалогу, “толерантизації” міжкультурних відносин, вирішення протиріч та досягнення такого бажаного взаєморозуміння в умовах подекуди вимушеного співжиття, співіснування представників і носіїв різноманітних етнокультурних ментальностей, є концепт мультикультуралізму.

⁴ Цит. за: С Дрожжина, ‘Мультикультуралізм: теоретичні і практичні аспекти’ [2008] 3(30) Політичний менеджмент 96.

⁵ Мультикультурне суспільство та європейська культурна ідентичність: Декларація Ради Європи. 6-та Конференція європейських міністрів, відповідальних за питання культури “Мультикультурне суспільство: виклик культурній політиці” (Палермо, Італія, 25-26 квітня 1990 року) <<http://www.coe.kiev.ua/docs/km/conf6.htm>> (дата звернення: 02.07.2019).

Питанням змісту та моделям мультикультуралізму присвячені праці таких вітчизняних та іноземних дослідників, як Н. Висоцька, Н. Глейзер, С. Дрожжина, К. Йоппке, В. Кимлічка, А. Колодій, Ч. Кукатас, С. Максимов, Б. Парекх, Ч. Тейлор, Г. Терборн, І. Честнов. Проте, зважаючи на складність і багатогранність означених питань, доводиться констатувати про нагальну потребу у подальших наукових розвідках із цієї проблематики.

Метою додження є філософсько-правовий та загальнотеоретичний аналіз природи й різновидів мультикультуралізму кризь призму проблеми забезпечення прав національних меншин.

Феномен мультикультуралізму: сучасні інтерпретації

Термін “мультикультуралізм”, без якого сьогодні важко уявити лексикон соціальних наук, набув популярності у Західному світі у 80-ті роки ХХ ст. Очевидно, що він був вже тоді, так само як є і в наш час, багатоаспектним, багатогранним і навіть, відверто кажучи, – доволі розпливчастим, “туманним”. Користуючись комп’ютерним сленгом, можна порівняти поняття “мультикультуралізм” із файлом, натомість сам термін – із “ярликом”, *покажчиком* файлу. Зрозуміло, що зміст, наповнення “файлу” залежить від позиції (зокрема світоглядно-методологічної) того чи іншого дослідника.

Серед усіх інтерпретацій мультикультуралізму у науковій літературі виділяються два родових значення терміна, щодо яких інші можна вважати похідними та видовими. По-перше, так все частіше позначають факт культурної неоднорідності соціуму, групи, колективу, соціального осередку, культурного явища. У цьому випадку “мультикультуралізм” виступає просто синонімом добре відомих категорій культурного розмаїття, культурної гетерогенності, співіснування або взаємодії культур, культурної поліфонії тощо. У другому (а насправді первісному, самостійному, а отже, головному) значенні мультикультуралізм – це філософсько-політична ідейна система, яка постулює культурну неоднорідність як стрижневий принцип організації соціуму. Це суто сучасний концепт як за історичним контекстом свого виникнення, так і за ідейно-ціннісним навантаженням, який він несе. Адже в своїй логіці це концепт глибоко постмодерністський, навіть якщо він парадоксальним чином стимулює проникнення у західні “постмодерністські” суспільства елементів раннього модерну, домодерну та архаїки⁶.

⁶ Е Нарочницкая, ‘Мультикультуралізм как философско-политическая концепция’ (Перспективы, 12.12.2013) <http://www.perspektivy.info/book/multikulturalizm_kak_filosofsko-politicheskaja_konceptija_2013-12-12.htm> (дата звернення: 02.07.2019).

Олег Панкевич

Із щойно вказаною позицією фактично солідаризується вітчизняна дослідниця С. Дрожжина, виокремлюючи *дескриптивні* (‘співіснування в єдиному політичному суспільстві кількох помітних культурних груп, які бажають і, в принципі, здатні відтворювати свою специфічну ідентичність’) та *нормативні* ознаки мультикультуралізму. При цьому нормативний підхід, за її словами, стверджує ‘виправданість і необхідність для сучасних суспільств докладати зусиль у напрямку підтримки й сприяння матеріальному й духовному процвітанню різних культурних груп, а також поваги до їх ідентичності’⁷. Прикметно, що в іншій своїй праці авторка формулює дефініцію поняття “мультикультуралізм”, спираючись, по суті, саме на нормативний підхід:

<...> це стан, процеси, погляди, політика культурно неоднорідного суспільства, орієнтовані на свободу вираження культурного досвіду, визнання культурного різноманіття; культурний, політичний, ідеологічний, релігійний плюралізм, визнання прав меншин як на суспільному, так і на державному рівні⁸.

Загалом із концептуальними міркуваннями, котрі були наведені у попередніх двох абзацах, можна погодитися. Однак, на нашу думку, саму наявність полікультурного суспільства (без чітких “нормативних” ознак) навряд чи можна взагалі означити терміном “мультикультуралізм” у його строгому розумінні.

Слід також приділити увагу аналітичному узагальненню шведського соціолога Г. Терборна, який зазначав:

Поняття “мультикультурність” і “мультикультуралізм” вживаються зазвичай в трьох контекстах. Один із них політичний, у межах якого наводяться аргументи “за” або “проти” політики мультикультуралізму та відповідного способу управління, причому як прихильники, так і противники користуються цим терміном. Саме в цьому контексті в Канаді в 1960-ті роки і зародилося це поняття. Інший контекст – емпіричний, дескриптивний або аналітичний. Він має місце в наукових працях і в громадських дебатах, які зачіпають різні прояви культурної неоднорідності суспільства, і найбільш тісно пов’язаний із появою “мультикультурних суспільств”. Третій контекст відноситься до соціальної і політичної філософії, до питань соціального і політичного порядку і прав людини в умовах неоднорідності культури того чи іншого суспільства⁹.

www.pravoua.com.ua

⁷ Дрожжина (н 4) 97.

⁸ С Дрожжина, *Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти* (ДонДУЕТ 2005) 94.

⁹ Г Терборн, ‘Мультикультурные общества’ [2001] 1(1) Социологическое обозрение 51.

На наше переконання, всі три зазначені контексти є тісно взаємопов'язаними між собою. Емпіричний контекст виступає необхідною базою для двох інших. Водночас філософське підґрунтя, гадаємо, є одним із визначальних чинників як під час громадського обговорення, так і в процесі політичного урядування в полікультурних суспільствах.

На думку Н. Висоцької, численні визначення мультикультуралізму можна згрупувати у кластери навколо кількох провідних тлумачень цього явища: *демографічно-описове*, яке констатує наявність у суспільстві чи державі етнічно або расово різноманітних сегментів; *програмно-політичне*, що має на увазі конкретні типи програм і політичних ініціатив, призначених реагувати на етнічне розмаїття (саме в такому сенсі термін “мультикультуралізм” був уперше вжитий у доповіді канадської Королівської комісії з питань білінгвізму та бікультуралізму у 1965 р.). Такий підхід має на меті врахування інтересів різних національних груп і забезпечення для них певного ступеня визнання та самостійності, водночас зберігаючи відповідне бачення національної єдності; *ідеологічно-нормативне* – як гасло чи модель політичного активізму, який ґрунтується на соціологічних та етико-філософських ідеях щодо місця людей із культурно відмінними ідентичностями в суспільстві; *соціально-трансформативне*, спрямоване на викорінення расизму, націоналізму, сексизму, гомофобії та здобуття рівності для всіх груп суспільства, тощо; *історико-культурне*, що наголошує, зокрема у США, на важливості вивчення та розуміння якомога більшої кількості культур і взаємодії між ними заради кращого усвідомлення природи американської культури¹⁰. Зазначимо, що свою оцінку демографічно-описового кластера ми вже озвучили вище, коли йшлося про, як видається, синонімічні категорії – емпіричний контекст (за термінологією Г. Терборна) та дескриптивні ознаки (за термінологією С. Дрожжиної). Водночас програмно-політичне, ідеологічно-нормативне та соціально-трансформативне тлумачення, хоча й мають поодиночі певний евристичний потенціал для поглибленого дослідження явища мультикультуралізму, гадаємо, можуть без значних методологічно-пізнавальних втрат бути об'єднані в один, умовно кажучи, “нормативний кластер”. Адже саме нормативність уявляється тим “спільним знаменником”, необхідним елементом, без якого неможливо здійснити ані соціальне трансформування, ані заходи, передбачені політичними програмами.

Коректність нашої позиції опосередковано підтверджують і міркування професора політичної теорії Лондонської школи економіки Ч. Куката-

¹⁰ Н. Висоцька, ‘Концепція мультикультуралізму і питання естетики’ (2009) 77 Питання літературознавства 111-2.

Олег Панкевич

са, який виокремлює п'ять можливих варіантів реакції державних органів на проблему культурного багатоманіття: ізоляціонізм, асиміляторство, “м'який” мультикультуралізм, “жорсткий” мультикультуралізм й апартеїд¹¹. Інакше кажучи, емпіричний факт полікультурного суспільства може мати наслідком не лише політику, власне, мультикультуралізму, а спричинити, принаймні, ще три інших можливих варіанти розвитку подій.

Відомий американський соціолог Н. Глейзер визначає мультикультуралізм в умовах США як позицію

щодо расової та етнічної багатоманітності, яка відкидає асиміляцію та уявлення про “плавильний казан” (*melting pot*) як нав'язані панівною культурою і надає перевагу таким метафорам, як “салатниця” (*salad bowl*) або “яскрава мозаїка”, в яких етнічний і расовий елемент населення зберігає свою чітку відмінність¹².

Прикметно, що термін “мозаїка” у контексті, який розглядається, наскільки нам відомо, вперше був ужитий Дж. Гіббоном у 1938 р. у монографії “Канадська мозаїка”¹³. Географічна прив'язка цієї “піонерської” розвідки видається цілком закономірною, адже саме Канада є першою у всіх відношеннях (як хронологічно, так і за рівнем розвитку нормативних ознак) “мультикультурною” державою у власному розумінні цього слова. Згадаймо, що вже в 1971 р. “мультикультуралізм” став офіційним терміном, який позначав новий урядовий курс цієї держави (з гаслом “єдність у багатоманітності”). У червні 1988 р. парламентом був ухвалений Канадський акт мультикультуралізму. Відповідно до п. 3 (1 (b)) цього нормативно-правового документа політика Уряду Канади повинна визнати і сприяти розумінню того, що мультикультуралізм є фундаментальною характеристикою канадської спадщини та ідентичності, і що він забезпечує безцінний ресурс у формуванні майбутнього Канади¹⁴.

Розрізнення дескриптивного/нормативного вимірів мультикультуралізму є вираженням дихотомії суцього/належного як базових категоріальних пар у філософії права та етиці. Відтак схематично аналізоване поняття можна означити як: 1) нормативно-ціннісну ідею (належне, повинне); 2) втілення цієї ідеї в соціальній практиці (мультикультурна

¹¹ Ч Кукатас, “Теоретические основы мультикультурализма” (*Полит.ру*, 27.05.2007) <<https://polit.ru/article/2007/05/27/multiculturalism>> (дата звернення: 03.07.2019).

¹² N Glazer, *We Are All Multiculturalists Now* (Harvard University Press 1997) 10.

¹³ J Gibbon, *The Canadian Mosaic. The Making of a Northern Nation* (Published by McClelland & Stewart Limited 1938) 437.

¹⁴ Canadian Multiculturalism Act. An Act for the preservation and enhancement of multiculturalism in Canada. R.S.C. 1985, c. 24 (4th Supp.). Published by the Minister of Justice <<http://laws-lois.justice.gc.ca>> (accessed: 04.06.2019).

соціальна реальність – суще). Гадаємо, що під таким кутом зору про дескриптивний підхід до розуміння мультикультуралізму може йтися лише у контексті втілення нормативного підходу. Підтвердженням справедливості таких умовиводів може слугувати, зокрема, факт існування в етнічно та расово різноманітній (*дескриптивна* ознака) Південно-Африканській Республіці режиму апартеїду (1948–1991 рр.), офіційна політика якого (спрямована на расову дискримінацію, сегрегацію та гноблення) є, вочевидь, цілковитим антиподом мультикультуралізму.

Філософське підґрунтя прав меншин: деякі сучасні підходи

Важливим питанням у контексті нашої розвідки є питання про філософське підґрунтя мультикультуралізму, а отже – і про філософське підґрунтя прав меншин. Гадаємо, що перспективним у зв'язку з цим є розгляд феномену мультикультуралізму через призму дихотомії “лібералізм – комунітаризм”, яка, на думку автора, є центральною дихотомією для сучасної європейської та американської політико-правової філософії¹⁵.

Насамперед зазначимо, що з позиції прихильників мультикультуралізму ця доктрина відповідає на такі виклики епохи постмодерну, як:

– необхідність примирити (узгодити) мету національної єдності та наявну і все більш поцінюване етно-расовокультурне різноманіття населення країн світу в епоху глобалізації;

– неприйнятність асиміляторських методів соціальної інтеграції через зміни в суспільній свідомості (свідомості етнічних меншин), адже цей шлях інтеграції пов'язаний зі значним придушенням;

– зрушення у суспільствознавчому дискурсі в бік “іншого”, “часткового”, “специфічного”, переключення інтересу з цілого на частину, з норми на відхилення (девіацію);

– поява нових морально-психологічних установок, що впливають зі зрослої чутливості всіх груп населення, зокрема й іммігрантів та національних меншин, до питань людської гідності; незгода миритись із придушенням, гнобленням чи навіть домінуванням; вимога визнання їхньої культури і їхніх прав та реального дотримання принципу однакового ставлення¹⁶. Як бачимо, багато наведених позицій відповідають уявленням апологетів *комунітаристської* парадигми.

Натомість *ліберальна критика* мультикультуралізму включає в себе такі аргументи. По-перше, ця правова політика забезпечує державну

¹⁵ Олег Панкевич, ‘Лібералізм і комунітаризм: до питання про дві парадигми сучасної політико-правової філософії’ [2013] 3(4) Право і громадянське суспільство 122-34.

¹⁶ Антоніна Колодій, ‘Американська доктрина мультикультуралізму і етнонаціональний розвиток України’ (2008) 6 Агора 10.

Олег Панкевич

підтримку не так культурам, як громадам і групам, які необґрунтовано беруть на себе місію представництва інтересів усього етносу або релігії. По-друге, державне спонсорування громад стимулює розвиток групою комунітарної (общинної) ідентичності, пригнічуючи індивідуальну. Така політика закріплює владу громади над індивідом, позбавленим можливості вибору. По-третє, мультикультуралізм штучно консервує традиційно-общинні відносини, перешкоджаючи індивідуальній інтеграції представників різних культур у громадянське суспільство. У багатьох країнах Європи і в США відомі численні випадки, коли люди, що втратили свою етнічну або релігійну ідентичність, змушені були повертатися до неї тільки тому, що уряд спонсорує не культуру, а громади (їх школи, клуби, театри, спортивні організації тощо). По-четверте, головним недоліком правової політики мультикультуралізму є те, що вона провокує сегрегацію груп, породжуючи штучні кордони між громадами і формуючи своєрідне гетто на добровільній основі¹⁷.

У межах “європейського мультикультуралізму” одностороння толерантність приймаючої спільноти перетворилася, за словами Н. Саркозі, в турботу про ідентичність іммігранта при нестачі інтересу до ідентичності приймаючої країни. Водночас “мультикультурне фіаско” за “ізоляцію” емігрантських груп критикував і Прем’єр-міністр Великої Британії Д. Кемерон. Останній наголошував, що заохочення розмаїття призвело в Британії не до мультикультурності діалогу, а до сегрегації:

У межах доктрини державного мультикультуралізму ми заохочували представників різних культур жити окремим життям, далеко один від одного і від мейнстриму. Ми не змогли надати такого бачення суспільства, до якого вони хотіли б належати. Ми навіть були толерантні до того, що ці сегреговані громади поведуться таким чином, який повністю суперечить нашим цінностям¹⁸.

Небезпека етнокультурної фрагментації соціуму, існування “паралельних” суспільств в одній державі, спричинене зіткненням цінностей приймаючої європейської країни й іммігрантів, зокрема тих, що мають мусульманську ідентичність, безумовно, заслуговує на прискіпливу увагу. Однак, гадаємо, що широко відома серія офіційних заяв на найвищому рівні про “крах мультикультуралізму”, з якими в 2010–2011 рр. виступили А. Меркель, Д. Кемерон та Н. Саркозі, все ж свідчила радше про очевидні прорахунки та недоліки лише певної моделі мультикульту-

www.pravo.ua.com.ua

¹⁷ В Назаров, *Теория и практика мультикультурализма в странах Запада: учебное пособие* (Изд-во Урал ун-та 2015) 34.

¹⁸ Цит. за: Р Бараш, ‘Кризис мультикультурализма в зеркале социологической теории’ [2016] 22(2) Социологический журнал 34.

ралізму, а не про його повне фіаско як доктрини загалом. Видається, що мультикультуралізм – як політико-правову ідею і соціально-філософську концепцію – ще занадто рано “списувати” в архів світової історії. Зі свого боку “життєздатність” цього феномену завдячує, як видається, тому, що він “підживлюється” ідеями водночас двох потужних філософсько-світоглядних течій сучасності, про які ми вже згадували, – комунітаризму та лібералізму.

При цьому, на перший погляд, комунітаризм виглядає більш явно, експліцитно відповідним, адекватним філософським підґрунтям правової політики мультикультуралізму. Така теза впливає вже з того, що визначальним, вихідним, базовим терміно-поняттям комунітарного світогляду є “спільнота (*community*)”, права якої неможливо звести до сукупності прав її членів.

Для підтвердження цього звернімося до праць авторитетного канадського ученого В. Кимлічки, який недвозначно визначав перший етап розвитку мультикультуралізму (до 1989 р.) як “комунітаризм”:

Якщо ти ліберал і захищаєш індивідуальну автономію, то будеш противником мультикультуралізму як непотрібного і небезпечного відступу від належного наголосу на індивідуальність. Навпаки, для комунітариста мультикультуралізм – це правомірний спосіб захисту співтовариств від руйнівних впливів індивідуальної автономії та утвердження цінності співтовариства. <...> Таким чином, захисники мультикультуралізму спочатку тягнулися до комунітаризму як можливого філософського підґрунтя прав меншин. І навпаки, <...> природна еволюція комунітаризму йшла в напрямку деякої форми мультикультуралізму¹⁹.

Проте, на думку цього дослідника, вже на другому етапі проблеми мультикультуралізму здебільшого дискутуються у межах, “координатах” лібералізму:

<...> є життєво важливі інтереси, пов’язані з культурою та ідентичністю, які можна повністю поєднати з ліберальними принципами свободи і рівності (курсив наш. – О. П.) і які виправдовують наділення меншин особливими правами. Ми можемо це назвати позицією “ліберального культуралізму”²⁰.

При цьому важливим застереженням є те, що ‘ліберальний культуралізм відкидає ідею про те, що групи можуть правомірно обмежити

¹⁹ Уилл Кимличка, *Современная политическая философия: введение* (Издательский дом Гос. Ун-та – Высшей школы экономики 2010) 425.

²⁰ Там само 429.

Олег Панкевич

громадянські чи політичні права своїх членів в ім'я збереження чистоти або автентичності культури і традицій групи²¹.

Остання теза знаходить ширше роз'яснення в іншій праці²² В. Кимлічки, де він зосереджується на аналізі природи колективних прав національних меншин. По-перше, канадський філософ визнає, що навіть після Другої світової війни

багато хто з лібералів сподівався, що наголос на “права людини” дасть змогу вирішити й проблеми, пов'язані з правами меншин. Замість того, щоб захищати найбільш вразливі групи прямо, через надання їхнім членам спеціальних прав, передбачалося, що права етнічних меншин будуть захищатися опосередковано, через гарантування основних громадянських і політичних прав усім людям, незалежно від їхньої належності до певної групи²³.

Власне, з огляду на цю філософію у Декларації не були включені згадки про права етнічних і національних меншин.

Очевидно, що Декларація була відображенням політико-правової ідеології саме лібералізму. Тому (враховуючи ліберальний постулат щодо пріоритетності індивіда перед колективом) не дивно, що цей документ проголосив права особи, практично залишивши поза увагою права спільнот. Проте, на нашу думку, деякі терміно-поняття, що містяться у Декларації, зокрема: “члени людської сім'ї”, “совість людства” (преамбула), “в душі братерства” (ст. 1), “сім'я” як “природний і основний осередок суспільства” (ст. 16), “воля народу” (ч. 3 ст. 22), “кожна людина, як член суспільства” (ст. 22), “дружба між усіма народами, расовими або релігійними групами” (ст. 26), “культурне життя суспільства” (ст. 27), “соціальний і міжнародний порядок” (ст. 28), “обов'язки перед суспільством” (ст. 29), можна вважати щонайменше “паростками”, які готували ґрунт для розвитку концепції та створення реальних міжнародно-правових і внутрішньодержавних механізмів забезпечення та захисту не лише індивідуальних, а й, власне, колективних людських прав²⁴, а саме прав національних меншин.

В. Кимлічка доводить, що на сучасному етапі

диференційовані за групами права національних меншин <...> фактично не суперечать ліберальним принципам рівності. Вони дійсно необхідні з погляду, який обстоюють Роулз і Дворкін, що справедливість ви-

²¹ Кимлічка (н 19) 432.

²² В. Кимлічка, *Лібералізм і права меншин* (Центр освітніх ініціатив 2001) 176.

²³ Там само 17.

²⁴ Олег Панкевич, ‘Колективні людські права: деякі філософсько-правові та загальнотеоретичні аспекти (до ювілею Загальної декларації прав людини)’ (2018) 9 *Право України* 125-6.

магає виправлення тяжкого становища, в якому національні меншини опинилися незаслужено або з “морально-невиправданих” причин, або ж надання компенсації за кривди, особливо якщо вони “глибокі, поширені та існують від народження” (Rawls)²⁵.

При цьому канадський філософ виокремлює дві групи прав меншин: 1) пов’язані з “внутрішніми обмеженнями”, а саме, з вимогами культурних меншин обмежити основні громадянські чи політичні свободи своїх власних представників; 2) пов’язані з вимогами “зовнішнього захисту”, які зменшують уразливість меншин перед рішеннями суспільства більшості. Зрозуміло, що ліберальним принципам може відповідати лише друга категорія прав. Підбиваючи підсумок, дослідник наголошує:

Ліберальні погляди вимагають *свободи у межах* групи меншин і *рівності між* групами меншин і більшості. Система прав меншин, яка поважає ці два обмеження, є, я переконаний, бездоганною з точки зору лібералізму. Вона не тільки не суперечить, а насправді й підтримує основні ліберальні цінності²⁶.

Аналіз міркувань В. Кимлічки дає підстави стверджувати, що він є послідовним та явним прибічником *жорсткого* мультикультуралістського підходу, згідно з яким ‘до різноманіття слід не просто ставитися толерантно – його потрібно зміцнювати, заохочувати і підтримувати, як фінансовими засобами (за необхідності), так і шляхом надання культурним меншинам особливих прав’²⁷.

Натомість *м’який* (класичний) ліберальний мультикультурний режим можна визначити, за словами його сучасного апологета Ч. Кукатаса,

як режим найбільшої толерантності. Він терпимий настільки, що готовий миритися з наявністю в своєму середовищі навіть тих, хто налаштований проти нього. Водночас він не надає особливих переваг і захисту жодній конкретній групі або громаді. Він нікому не буде заважати прагнути до власних цілей або підтримувати певні традиції, але при цьому не буде і заохочувати, субсидувати або віддавати особливу перевагу жодним цілям і традиціям. Це мультикультуралізм без страху і фаворитизму²⁸.

Очевидно, що, зі свого боку, “м’який” і “жорсткий” варіанти мультикультуралізму корелюють із постулатами, відповідно, класичного та

²⁵ Кимлічка (н 22) 145.

²⁶ Там само.

²⁷ Кукатас (н 11).

²⁸ Там само.

сучасного лібералізму (неолібералізму). Ідеологи першого з визнання індивідуальної свободи виводили вимогу невторчання держави в приватне життя громадян, відтворену у відомій формулі “держава – нічний сторож”. Така держава повинна і може забезпечити *лише* громадянські та політичні права (права людини “першого покоління”). Натомість специфіку останнього зазвичай вбачають у яскраво вираженій соціальній складовій, у зміні позиції щодо ролі держави в забезпеченні й захисті прав громадян і, насамперед, у розширенні, доповненні каталогу таких прав соціальними, економічними та культурними (правами “другого покоління”)²⁹.

Загалом, як видається, філософськими підвалинами політики мультикультуралізму у різних моделях її практичної реалізації є як ліберальні, так і комунітаристські концепти. Ба більше, описана вище еволюція ставлення лібералізму до мультикультуралізму, гадаємо, є зайвим підтвердженням конвергенції ліберальних і комунітаристських течій у напрямі ліберального комунітаризму.

Висновки. Отже, можна стверджувати, що з огляду на прогнозовану перспективу, так би мовити, “невідворотності”, “неминучості” подальшого прискорення процесу глобалізації, у світовому філософсько-правовому дискурсі з питань прав людини одне з чільних місць буде займати проблема знаходження оптимального балансу між такими дихотомічними характеристиками цього феномену, як універсальне й партикулярне (культурно-особливе). Очевидно, що дослідження означеної проблеми буде вимагати, зі свого боку, подальшого прискіпливого аналізу аргументів апологетів лібералізму та комунітаризму – двох визначальних течій сучасної європейської та американської політико-правової думки.

Важливим практичним моментом є загальна спрямованість комунітаризму на захист прав етнічних, конфесійних та інших меншин, часто маргіналізованих. Це певною мірою зближує комунітаризм із мультикультуралізмом. Водночас видається, що еволюція позиції частини лібералів від неприйняття до схвалення правової політики мультикультуралізму є результатом впливу комунітарної парадигми та ще одним наочним доказом взаємодоповнення, взаємозбагачення та, зрештою, конвергенції обох філософських напрямів і появи нового концептуально модифікованого “гібриду” – так званого ліберального комунітаризму.

На нашу думку, так само, як говорять про “сімейство лібералізмів”, можна вести мову про “сімейство мультикультуралізмів”, маючи на увазі неможливість (а ймовірно, й недоцільність) створення єдиної для всього

²⁹ Олег Панкевич, ‘Лібералізм як основа європейської політико-правової філософії сучасності (до постановки питання)’ (2014) 2 Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ Серія юридична 452-3.

глобального соціуму концепції мультикультуралізму. Як діахронно, так і географічно відмінності можуть бути дуже суттєвими. Мультикультуралізм як політико-правова концепція і як правова політика може бути ефективним лише щодо конкретної держави в конкретно-історичних умовах. Важливим питанням є питання щодо вибору тієї чи іншої моделі, або ж навіть унікального локального варіанта мультикультуралізму.

Поняття мультикультуралізму не може використовуватися для опису емпіричної соціальної реальності відокремлено від нормативного підходу. Розрізнення дескриптивного/нормативного у мультикультуралізмі є вираженням класичної дихотомії суцього/належного, яка є однією з базових категоріальних пар для філософії права та моралі. Схематично аналізовану категорію можна означити як: 1) ідею (належне, повинне); 2) втілення цієї ідеї (суще). Отже, є ідея “мультикультуралізму” і, відповідно, є соціальна реальність, яка до певної міри є втіленням цієї ідеї в життя. Під таким кутом зору про дескриптивний підхід варто говорити лише у контексті втілення нормативного підходу, але жодним чином не окремо чи навіть у сукупності з останнім.

Зі свого боку необхідність уваги до нормативних аспектів мультикультуралізму, до “правового мультикультуралізму” (І. Честнов) викликає потребу спеціальних досліджень у межах правничих дисциплін, насамперед філософії права.

REFERENCES

Bibliography

Authored books

1. Gibbon J, *The Canadian Mosaic. The Making of a Northern Nation* (Published by McClelland & Stewart Limited 1938) (in English).
2. Glazer N, *We Are All Multiculturalists Now* (Harvard University Press 1997) (in English).
3. Drozhzhyna S, *Kulturna polityka suchasnoi polikulturnoi Ukrainy: sotsialno-filosofskyi ta pravovyi aspekty [Cultural Policy of Modern Multicultural Ukraine: Socio-philosophical and Legal Aspects]* (DonDUET 2005) (in Ukrainian).
4. Kymlicka W, *Sovremennaja politicheskaja filosofija: vvedenie [Modern Political Philosophy: Introduction]* (Izdatel'skij dom Gos Un-ta – Vysshej shkoly jekonomiki 2010) (in Russian).
5. Kymlicka W, *Liberalizm i prava menshyn [Liberalism and the Rights of Minorities]* (Tsentr osvitynikh initsiatyv 2001) (in Ukrainian).
6. Nazarov V, *Teorija i praktika mul'tikul'turalizma v stranah Zapada: uchebnoe posobie [Theory and Practice of Multiculturalism in Western Countries]* (Izd-vo Ural un-ta 2015) (in Russian).

Journal articles

7. Barash R, 'Krizis mul'tikul'turalizma v zerkale sociologicheskoi teorii' [The crisis of Multiculturalism in the Mirror of Sociological Theory?] [2016] 22(2) Sociologicheskij zhurnal 31-54 (in Russian).

8. Drozhzhyna S, 'Mulykulturalizm: teoretychni i praktychni aspekty' ['Multiculturalism: Theoretical and Practical Aspects'] [2008] 3(30) Politychnyi menedzhment 96-106 (in Ukrainian).
9. Kolodii A, 'Amerykanska doktryna mulykulturalizmu i etnonatsionalnyi rozvytok Ukrainy' ['American Doctrine of Multiculturalism and Ethno-national Development of Ukraine'] (2008) 6 Ahora 5-14 (in Ukrainian).
10. Pankevych O, 'Liberalizm i komunitaryzm: do pytannia pro dvi paradyhmy suchasnoi polityko-pravovoi filosofii' ['Liberalism and Communitarianism: to the Issue of Two Paradigms of Modern Political and Legal Philosophy'] [2013] 3(4) Pravo i hromadianske suspilstvo 122-134 (in Ukrainian).
11. Pankevych O, 'Liberalizm yak osnova yevropeiskoi polityko-pravovoi filosofii suchasnosti (do postanovky pytannia)' ['Liberalism as the Foundation of the European Political and Legal Philosophy of Modern Times (to the Issue Statement)'] (2014) 2 Naukovi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav Serii yurydychna 449-459 (in Ukrainian).
12. Pankevych O, 'Kolektyvni liudski prava: deiaki filosofsko-pravovi ta zahalnoteoretychni aspekty (do yuvileiu Zahalnoi deklaratsii prav liudyny)' ['Collective Human Rights: Some Philosophical and Legal Issues and General Theoretical Aspects (Until the Anniversary of the Universal Declaration of Human Rights)'] (2018) 9 Pravo Ukrainy 124-139 (in Ukrainian).
13. Petryshyn O, 'Narodovladdia yak fundament demokratychnoi, pravovoi, sotsialnoi derzhavy' ['Democracy as the Foundation of a Democratic, Legal, Social State'] (2009) 4 Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy 20-30 (in Ukrainian).
14. Terborn G, 'Mul'tikul'turnye obshhestva' ['Multicultural Societies'] [2001] 1(1) Sociologicheskoe obozrenie 51 (in Russian).
15. Vysotska N, 'Kontseptsiiia mulykulturalizmu i pytannia estetyky' ['Concept of Multiculturalism and Aesthetics'] (2009) 77 Pytannia literaturoznavstva 110-121 (in Ukrainian).

Websites

16. Kukatas Ch, 'Teoreticheskie osnovy mul'tikul'turalizma' ['Theoretical Foundations of Multiculturalism'] <<https://polit.ru/author/209106/>> (accessed: 03.07.2019) (in Russian).
17. Narochnickaja E, 'Mul'tikul'turalizm kak filosofsko-politicheskaja koncepcija' ['Multiculturalism as a Philosophical-political Concept'] <http://www.perspektivy.info/book/multikulturalizm_kak_filosofsko-politicheskaja_koncepcija_2013-12-12.htm> (accessed: 02.07.2019) (in Russian).

Oleh Pankevych

THE CONCEPT OF MULTICULTURALISM
THROUGH THE PRISM OF THE PROBLEM OF ENSURING
THE NATIONAL MINORITIES' RIGHTS

ABSTRACT. Today, the firmly-established understanding of the concept of "rule of the people" as absolute power within the State's territory held by the people seems to require that due account be taken of the challenges ensuing from globalization and mass migration. Globalization, which contributes to the dilution of ethnic and cultural identity, generally

does not destroy the ethnic factor and does not lead to complete unification of the socio-cultural sphere. One of the promising options for ensuring intercultural dialogue, resolving legal contradictions and achieving mutual understanding under conditions of coexistence, sometimes forced, of persons with different ethno-cultural mentalities is the idea and the political and legal concept of multiculturalism.

The purpose of the article is to make a philosophical and legal, and general theoretical analysis of the nature and types of multiculturalism through the prism of the problem of ensuring national minorities' rights.

An important practical point is the general focus of communitarianism on the protection of rights of ethnic, confessional and other minorities, which brings communitarianism closer to multiculturalism to a certain extent. At the same time, evolution of the position taken by a part of liberals, from rejection to approval of multiculturalism as the legal policy, results from the influence of the communitarian paradigm and is an obvious proof of the synthesis and convergence of both philosophical trends, and testifies to the emergence of a conceptually new modified "hybrid" of policy and law – liberal communitarianism.

The author notes that by analogy with the "family of liberalism" it is possible to speak of the "family of multiculturalism", thus referring to the impossibility (and probably inexpediency) of creating the concept of multiculturalism which would be uniform for the entire global society. Both diachronically and geographically, social differences can be very significant. Multiculturalism as a political and legal concept and legal policy can be effective only in relation to a particular state in specific historical conditions. In this regard, selection of a particular model, or even a unique local variant of multiculturalism, is a crucially important issue.

The concept of multiculturalism can not be used to describe empirical social reality in isolation from the normative approach. Differentiation between the descriptive/the normative in multiculturalism is an expression of the classical dichotomy of being/should be which is one of the basic categorical pairs in the philosophy of law and morality. Schematically the analyzed category can be shown 1) as an idea (what is due, should be) and 2) as the embodiment of this idea (being). Therefore, there is the idea of "multiculturalism" and, accordingly, there is a social reality which to some extent is the embodiment of this idea in life. From this point of view, the descriptive approach should be considered only in the context of implementation of the normative approach, but in no way separately or even in conjunction with the latter. For its part, the need for the attention to the normative aspects of multiculturalism, to "legal multiculturalism", necessitates special research within the legal disciplines, primarily the philosophy of law.

KEYWORDS: multiculturalism; minority rights; liberalism; communitarianism; liberal communitarianism.